

М.А. МАРКЕВИЧ ТА ЙОГО КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVI – XVIII ст. У КРАЄЗНАВЧОМУ АСПЕКТІ

У статті на підставі широкого кола джерел, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, проаналізовано спадщину одного з провідних краєзнавців Чернігівщини першої половини XIX ст. Миколи Маркевича.

Ключові слова: розвиток історичного краєзнавства, Чернігівщина, документальна колекція М. Маркевича.

Значний внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень у регіоні належить видатному українському історику, етнографу, літератору і композитору Миколі Андрійовичу Маркевичу (1804 – 1860).

Він народився у с. Дунайці Глухівського повіту Чернігівської губернії у поміщицькій родині. Освіту здобув у Прилуцькому пансіоні відомого письменника П. П. Білецького-Носенка та «Благородном пансіоне при Главном педагогическом институте» у Петербурзі. Вихователю цього пансіону В. К. Кюхельбекеру, в майбутньому відомому декабристу, він зобов'язаний знайомствами у літературних колах, зокрема з О. С. Пушкіним і К. Ф. Рилєєвим, а також пробудженням інтересу до історії своєї батьківщини. Уроки улюбленого педагога М. А. Маркевич називав «школою очищеного вкуса»¹. Водночас М. А. Маркевич почав навчатися музики і став відомим митцем по класу фортепіано, захопився літературною творчістю. Він написав російською мовою свої «Украинские мелодии», а згодом поклав на ноти чимало українських народних пісень.

У 1830 р. М. А. Маркевич повернувся на батьківщину і оселився в успадкованому від батька маєтку – Турівці, що в Прилуцькому повіті Полтавської губернії, де зосередився на вивченні історії України, яку тлумачив досить широко і включав до неї питання етнографії та статистики².

М. А. Маркевич – автор п'ятитомної праці «История Малороссии», опублікованої в Москві у 1842 – 1843 рр., яка стала помітним явищем в історіографічному процесі. Значний інтерес у контексті історії Чернігівщини становлять також опубліковані М. А. Маркевичем у додатку до «Истории Малороссии» гетьманські універсали, скарги міщанських громад на зловживання з боку козацької старшини³.

Історії Чернігівщини були безпосередньо присвячені три з вісімнадцяти прижиттєвих публікацій М. А. Маркевича – «Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде», «Черниговские полковники» та «Историческое и статистическое описание Чернигова»⁴.

Студія «Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде», містить опис чотирьох історичних урочищ – Мертвиці, Юхнова, Вогнедихаючої гори й Водоверті поблизу Ленькова та Узруй-ключа. Так, в опису урочища Мертвиця М. А. Маркевич зазначив, що «близ села Юхнова, в 8 верстах от Новгорода-Север-

© Тоцька Жанна Валеріївна – к.іст.н., ст.викладач каф.історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім.О.М.Лазаревського ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка.

ского, есть урочище Мертвица. Владелец Юхнова и Мертвицы, Новгород-Северский уездный предводитель М. И. Ханенко, рассказывает об нем следующие любопытные обстоятельства. Когда кончилась знаменитая битва под Полтавою, Карл XII и его полководцы бежали, кто куда мог. Один из генералов, имея в своем обозе казну и корону Короля и видя, что его с часу на час могут нагнать Русские, зарыл в землю все бочонки, наполненные золотом и серебром, и все клейноды королевские. В недавнем времени Правительство Шведское нашло в архивах того царствования подробный счет того клада, такое же описание примет места, где он схоронен, и точное наименование урочища. По согласию с нашим Правительством, присланы были комиссары для отыскания клада; но тщетные усилия! Вероятно Десна изменила свое русло и поглотила клад; а может быть, и приметы исчезли»⁵.

У краєзнавчій розвідці «Черниговские полковники» М. А. Маркевич навів доповнений список чернігівських полковників: «1) *Мартин Небаба*, 1654; 2) *Иван Аврамович Выбельский* (1657, март); 3) *Иоанникий Силич* (1657, декабрь); 4) *Трофим Николаенко*; 5) *Иван Самуйлович*; 6) *Тихоний Красная Башта*; 7) *Василий Игнатъевич Многогрешный*; 8) *Демьян Игнатъевич Многогрешный*, 1668; 9) *Иван Лысенко*; 10) *Василий Андреевич Дунин-Борковский*, 1672, 1674, 1682; 11) *Григорий Иванович Самуйлович*, 1687; 12) *Яков Кондратьевич Лизогуб*, 1687, 1688, 1693, 1696; 13) *Ефим Яковлевич Лизогуб*, 1699, 1700; 14) *Павел Леонтьевич Полуботок*, 1707 и до 1723; 15) *Михаил Самсонович Богданов*; 16) *Владимир Васильевич Измайлов*; 17) *Иван Пантелеймонович Божич*; 18) *Петр Степанович Милорадович*. (Курсивом означены неизвестные доселе полковники)». Дослідник також зауважив, що «полковничество тех, при коих годы выставлены, основано на документах, ими подписанных, кроме Небабы, которого называет под 1654 г. летопись, полученная мною от Н. Е. Писарева»⁶.

Цей перелік чернігівських полковників М. А. Маркевич включив і до своєї праці «Историческое и статистическое описание Чернигова», яка у 1852 р. була оприлюднена на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости» та вийшла окремою книжкою. В ній автор представив докладний опис Чернігова за такою схемою: географічне положення, річки, монастирі та церкви, будівлі, укріплення, осади та битви, пожежі, сади, населення, ціни на основні продукти, ремесло, торгівля, промисловість, навчальні заклади, бібліотеки, друкарні, освіта, історія міста, Чернігівський полк, герб, єпархія, урочища та кургани. Особливу цінність становить власне нарис історії Чернігова. М. А. Маркевич уперше оприлюднив фрагменти грамот царів Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Іоанна та Петра Олексійовичів, царівни Софії та гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського на маєтності Троїцько-Іллінському та Єлецькому монастирям, копії яких зберігалися у його власній колекції. Дослідник подав опис колишніх П'ятницького та Борисоглібського монастирів та церков Чернігова. М. А. Маркевич висвітлив історичну топографію міста, археологічні старожитності, навів місцеві легенди та перекази. На особливу увагу заслуговують додатки до цієї праці, зокрема, список давньоруських князів, похованих у Чернігові⁷.

Книга М. А. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» вийшла у 1860 р. в Києві вже після його смерті. Видавець І. Давиденко зазначив у передмові, що вчений ще у 1850 р. задумав підготувати працю під назвою «Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 г. до нашего времени» і працював над нею до самої смерті. Видаючи підготовлену автором до друку частину матеріалу, І. Давиденко змінив назву праці, аби вона відповідала змістові публікації. Він також збирався видати й інші частини праці М. А. Маркевича – «Сравнение мер, весов, а также денег и цен на разные предметы в Малороссии с 1715 по 1855 г.» та «Истории монастырей в Малороссии», але реалізувати цей задум не поталанило⁸.

Остання з них особливо зацікавила біографів М. А. Маркевича, зокрема О. С. Грушевського та В. І. Маслова. Нещодавно рукопис додатків до цієї роботи М. А. Маркевича виявив В. І. Ульяновський в Інституті рукопису Національної бібліотеки України (ф. І, од. зб. 57488)⁹. Це рукописна книга в картонній палітурці під назвою «Статис-

тика прошлого столетия». Вона містить детальні відомості про більшість монастирів Чернігівщини: Успенський Єлецький (документи 1669 – 1739), Борисоглібський, Троїцько-Іллінський (1661 – 1775) та П'ятницький (1657 – 1729) (Чернігів), Богородичний Назарет (чи Благовіщенський) з приписним Красноостровським (1657 – 1729) (Ніжин), Спаський (1671 – 1738) (Новгород-Сіверський), Петропавловський (1658 – 1737) та Успенський (1661 – 1738) (Глухів), Харлампіївський Гамаліївський (1714 – 1758), Печеницький (1693 – 1724) (Стародуб), Сосницький Рувимівський Спасо-Преображенський (1715 – 1734), Микільський (1650 – 1737) та Покровський (1724 – 1773) макошинські, Успенський Рябцевський (1724 – 1773), Успенський Каменський (1687 – 1721), Свято-Микільський Семигірський Каташинський (1702 – 1720), Свято-Микільський Батурицький Крупицький (1636 – 1730), Воздвиженський Бобрівський і Новомлинський Свято-Успенський (1690 – 1727), Різдва Богородиці Домницький (1711 – 1721), Спаський Максаківський (1642 – 1737), Антоніївський Любецький (1721 – 1724), Онуфріївський Моровський (1732), Микільський Пустинно-Рихлівський (1721 – 1730)¹⁰. Матеріали про монастирі систематизовані за єдиною схемою: опис документів; список ігуменів та архимандритів; реліквії; додатки. В. І. Ульяновський вважає цей рукопис підготовленим М. А. Маркевичем до друку томом додатків (у 2-х частинах) до його праці «Истории монастырей в Малороссии».

М. А. Маркевич використав документи Генерального слідства про маєтності Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків 1729 – 1730 рр., Генеральної військової канцелярії, актові книги Ніжинського і Чернігівського магістратів, документи з монастирських архівів¹¹. Деінде він подав детальний опис та характеристику використаних джерел. Так, у розділі про Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир навів відомості про рукописне «Описание Батурина и его волости», впорядковане у 1725 р. у зв'язку з передачею його у власність О. Меншикову. Також навів текст листа ігумена Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Германа гетьману Д. Апостолу з детальним описом пожежі, яка спіткала цю обитель¹².

М. А. Маркевич виявився заповзятим колекціонером і поступово зібрав у Турівці чималий архів, який налічував близько 12000 рукописів. Документи являли собою переважно оригінали, причому найстаріші з них були датовані кінцем XVI ст.

Основу архіву становила колекція його діда І. А. Маркевича, що складалася з документів генерального підскарб'я А. М. Маркевича (його пращура), рукописів Глухівського Преображенського монастиря, приватних бібліотек та ін. Він також став власником «двух сундуков старинных бумаг», які належали його далекому родичу гетьману І. І. Скоропадському. Відтоді й до кінця свого життя М. А. Маркевич постійно турбувався про поповнення своєї колекції: «Нельзя не пристраститься к приобретению того, что в руку идёт. У меня развилась не в шутку страсть к манускриптам». У 1822 р. під час служби в армії М. А. Маркевич проїжджав через с. Ташань Переяславського повіту, що належало гр. О. П. Румянцеву. Він домовився зі старим слугою-карликом, у якого зберігалися ключі від будинку, і той дозволив йому вивезти стільки документів, скільки міг вмістити екіпаж М. А. Маркевича¹³. Перебуваючи у 1826 р. в Полтаві, дослідник придбав бібліотеку відомого поета та перекладача останньої третини XVIII ст. І. Ф. Богдановича, а також одержав усі рукописи, що були в книгозбірні, зокрема «Келейный Летописец» Димитрія Ростовського¹⁴. У 1830 р. М. А. Маркевич придбав рукописи київського митрополита Самуїла Миславського. У подальшому колекція поповнювалася рукописами, переданими йому М. М. Гудовичем, П. О. Норовим, М. І. Даничем, П. П. Білецьким-Носенком, М. А. Максимовичем, В. М. Репніним, Н. Е. Писаревим, П. М. Горленком та ін.¹⁵

У 1848 – 1849 рр. М. А. Маркевич упорядкував свою документальну колекцію і розподілив її на дві частини. До першої з них він відніс 6550 документів та упорядкував її опис, що складався з трьох розділів – алфавітного реєстру автографів, каталогу рукописних книг з анотаціями (81 книга) та власне опису 6550 манускриптів із зазначенням назв документів та їх змісту¹⁶. Друга частина архіву складалася з близько 5 тисяч листів до М. А. Маркевича від різних осіб та його нотаток.

У 1851 р. історик поставив собі за мету опублікувати зібрані документи, щоб

зробити їх доступними для дослідників. З цього приводу він умістив у журналі «Отечественные записки» статтю, в якій закликав меценатів профінансувати цей проект. Зразком для видання мала слугувати «Древняя российская вивлиофика», яку наприкінці XVIII ст. видавав М. І. Новиков. Узяти участь у виданні погодився видавець «Отечественных записок» А. О. Краєвський, але тяжка хвороба, що спіткала М. А. Маркевича, перешкодила його поїздки до Петербурга для видання архіву. Незадовго до смерті М. А. Маркевич знову звернувся до громадськості через журнал «Современник» (1859, № 4, С. 352–356) зі статтю «Маркевичевский архив» і запропонував придбати право на видання архіву, причому попередив, що «не поставит условий, отяготительных для приобретателя». Свій архів М. А. Маркевич характеризував як «собрание материалов, столь богатое, столь полное интереса, разнородное, полезное для истории, статистики, этнографии, художества, столь увлекательное для романиста, музыканта, поэта, живописца и едва ли имеющее себе подобное в руках частного владельца»¹⁷.

В останні місяці життя М. А. Маркевич вирішив продати свій архів. О. М. Лазаревський згадував, що «бумаги Маркевича предлагались около 1860 года к продаже в Петербурге, причём по рукам ходил и каталог их. Просили за эти бумаги 5000 рублей; по крайней мере, за эту цену предлагались бумаги графу Уварову»¹⁸. Покупцем колекції став інший відомий колекціонер І. Я. Лукашевич (1811 – 1860), який придбав її за 2000 рублів¹⁹.

9 липня 1860 р. М. А. Маркевич помер. Питання про видання його документального зібрання більше не порушувалось. Велика бібліотека М. А. Маркевича, що складалася з 4339 томів (філософські та історичні праці, літературні твори російською та іноземними мовами), була продана його нащадками О. П. Галаган, а вона подарувала її нововідкритому в 1871 р. навчальному закладу – Колегії Павла Галагана. Туди ж потрапила частина рукописів із колекції М. А. Маркевича²⁰, зокрема три томи «Генерального следствия о маетностях 1729 – 1730 гг.» по Стародубському, Чернігівському і Ніжинському полках²¹.

Того ж таки 1860 р. помер І. Я. Лукашевич. Від його нащадків Маркевичівський архів у 1870 р. перейшов до Румянцевського музею. Нині він зберігається у Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві. Натомість особовий архів М. А. Маркевича зберігається в Інституті російської літератури Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі.

Зорієнтуватися у складі колекції дозволяє «Опись коллекции документальных материалов и рукописных книг, собранных Н. А. Маркевичем (1 – 6550) 50-х годов XIX века (рукой неустановленного лица)»²². Наприкінці рукопису зазначено: «1860. Октября 17 дня. При описании мною, по указанию Золотоношской Дворянской опеки имени умершего Губернского Советника И. Лукашевича, для сдачи в опекуносское управление, при поверке манускриптов в сих описях значащихся не оказалось на лицо показанных под №... Прочие все оказались налицо и поручены мною вместе с прочим имуществом в опекуносское распоряжение. Член Золотоношской Дворянской опеки заседатель коллежский асессор Фёдор Верба».

Таким чином, близько 95% колекції М. А. Маркевича збереглося. Цей показник може бути ще вищим, якщо враховувати той факт, що деякі документи потрапили до зібрання І. Л. Лукашевича (це могло статися внаслідок помилки або з ініціативи осіб, які розбирали та формували обидва зібрання після їх надходження до музею).

На сьогодні фонд 159 «Маркевич Николай Андреевич. Коллекция» (№ 1 – 6572) Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки в Москві повністю не опрацьовано. Каталогізована лише частина матеріалів (№ 1 (1) – 5742 (6048) за допомогою подвійної нумерації: номери документа за описом Маркевичівського архіву та номери документа за каталогом. Каталог переривається на № 5973 (6321), має недоліки, потребує перевірки та доопрацювання. Для № 6551 – 6572 у 1981 р. В. С. Бердник упорядкувала окремий опис. Незадовільний стан каталога Маркевичівського архіву значно ускладнює роботу дослідників, унаслідок чого ідентифікувати й опрацювати деякі документи практично неможливо.

До колекції М. А. Маркевича увійшли численні писемні пам'ятки з історії Чернігівщини. З-поміж актових джерел важливе місце займають законодавчі й нормативні документи. Окрему їх групу становлять царські грамоти та укази. В «Описи коллекции документов и рукописных книг Н. А. Маркевича» вони визначаються як «Особенный разряд манускриптов: Подлинные Императорские грамоты».

У зібранні містяться жалувані грамоти царів Олексія Михайловича, Іоанна і Петра Олексійовичів (кінця XVII ст.) на земельні володіння монастирям Чернігівщини: Густинському, Домницькому, Єлецько-Успенському, Крупицькому, Любецькому, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Новомлинському, Петропавлівському Глухівському, П'ятиницькому, Рувимо-Сосницькому, Рихлівському, Суразькому, Троїцько-Іллінському. Документи № 1553 (1732) та 1556 (1735) являють собою копії грамот на маєтності, надані Глухівському Петропавлівському та Чернігівському П'ятиницькому монастирям²³. Особливий інтерес становлять укази Петра I чернігівському полковнику Павлу Полуботку «О выprawке по зимнему пути 10000 казаков к крепости Святого Креста, 7 февраля 1723 г.» та «О выprawке 5000 казаков к Ладоге на канальную работу, 7 февраля 1723 г.» (№ 6209, 6210)²⁴.

Окрему групу документів (близько 1000) становлять універсали гетьманів І. Брюховецького, І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола на земельні володіння чернігівським монастирям. Універсали гетьмана Д. Апостола містять, зокрема, відомості про маєтності родин Лизогубів та Полуботків (№ 352 – 355). Універсал гетьмана Д. Апостола чернігівському полковнику М. Богданову «О наступлении времени линейной работы, 1732 г.» (№ 2996 (3240))²⁵ свідчить про використання царатом козаків і селян на будівництві Української лінії, що являла собою оборонну споруду – великий рів, який простягався на 285 кілометрів від Дніпра до Сіверського Дінця. Колекція містить також універсали козацьких полковників – чернігівського П. Полуботка (№ 757 (856))²⁶, стародубського С. Ігнатовича (№ 6550)²⁷ та ін.

Іншу групу документальних джерел, представлених у Маркевичівському зібранні, становлять приватно-правові акти, передусім духовніци. Як правило, це спадкові акти козацької старшини та духовенства. Прикладом можуть слугувати заповіти єпископа Рувима 1719 р., який доживав віку у Рувимо-Сосницькому монастирі (№ 171 (191))²⁸, та Агафії Лизогубової 1705 р. (284 а (338))²⁹ та ін.

У Маркевичівському архіві зберігаються й численні діловодні джерела XVII – XVIII ст. Так, наступ царського уряду на політичну автономію Гетьманщини за Петра I засвідчують «донесення» П. Полуботка, С. Савича, В. Жураковського у Малоросійську колегію «О денежных сборах, 1722 г.» (№ 691 (699) – 694 (792)), «О постояльцах, 1722 г.» (№ 1837(2021)), «О содержании овец, 1722 г.» (№ 2070 (2258)), (№ 1827 (2010) – 1829 (2012)), П. Полуботка «О захожих русских людях, 1722 г.» (№ 743 (841)), І. Чарниша та Я. Лизогуба «О присылке комиссаровых инструкций, 1722 г.» (№ 758 (865)), П. Полуботка та Я. Лизогуба «Об определении квартир для людей и лошадей Кн. И. Ю. Трубецкого, 1722 г.» (№ 762 (861)), П. Полуботка, С. Савича, В. Жураковського, І. Чарниша, Я. Лизогуба в «О сборах Б. Хмельницкого, 1723 г.» (№ 2793 (3024)), та розпорядження П. Полуботока, І. Чарниша, Я. Лизогуба «Про особенного сорта постоянные повинности, 1722 г.» (№ 749 (848)), чернігівського полковника М. Богданова «О высылке людей из Черниговского полка на линейные работы, 1731 г.» (№ 4990 (5259)) та ін.

Розпорядження П. Полуботка «О наказании Тарасенка за завладение грунтом и мельницами» супроводжується в опису Маркевичівського архіву цікавим коментарем: «Это распоряжение писано из Петербурга по просьбе меньшиковского управляющего Гаврилы Лукина в ужасное время для знаменитого наказного гетмана. Оно подписано им, И. Чарнышом, С. Савичем – всеми тремя мучениками 6 сентября 1723 г.» (№ 5760)³⁰. У той час П. Полуботок зі своїми соратниками були ув'язнені в Петропавлівській фортеці у Санкт-Петербурзі за активну протидію заходам Малоросійської колегії та політиці Петра I по відношенню до Української козацької держави.

У складі зібрання М. А. Маркевича виявлено цікаві документи, зібрані О. І. Ру-

мянцевим, який провів слідство у справі П. Полуботка, зокрема дві довідки про дружин П. Полуботка: «Потребно ведать: умерший Черниговский полковник Полуботок на одной или на двух жёнах был женат? Первая жена – Ефимия Васильева, а к фамилии – неизвестно. На второй жене женился в Воронеже – Анна Романовна Лазаревичевна, в 1719 году, которая и поныне жива, 20 мая 1739 г.» (№ 2613 (2832)³¹ та «Вторая справка о жёнах П. Полуботка. Первая жена – Ефимия Васильевна дочь попа места Лебедина. Умерла в 1717 году в феврале, в средних числах, о чём есть надгробная надпись в церкви Соборной Спасской Черниговской. На второй он женился не в 1719 году, а в 1718 году в ноябре. 1739 г.» (№ 2614 (2833)³².

До діловодного комплексу також належить службове листування. Так, про постої російських військ з метою «забезпечення краю від нової зради» свідчать листи чернігівського полковника П. Полуботка до гетьмана І. Скоропадського з Чернігова. В одному з них він повідомляє, що «генерал фон Вейсбах прийдєт с полевой аптекою и с половиною полка Сибирского в Чернигов, а другая половина станет в Стародубовском полку, и что он не отговаривается от фуража и станций, ибо видит в том монарший интерес, но что он жалуется только на недород в сене» (№ 13 (13), (№ 2432 (2637)³³ та ін.

Значний інтерес становить також службове листування гр. фон Вейсбаха та П. Полуботка «О несправедливом размещении военных постояльцев, 1722 г.» (№ 741 (839), № 742 (840)³⁴, листи П. Полуботка гетьману І. Скоропадському «О продаже имени Ялинского (для выплаты его долгов). Чернигов, 1709 г.» (№ 14 (14)³⁵ та гр. Владиславу Рагузинському «О подтверждении приказа прекратить незаконные поступки, 1723 г.» (№ 16 (16)³⁶ та ін.

Цікаві відомості містять листи архієпископа Іродіона Жураковського П. Полуботку «Об отлучении от церкви Мовчана за ссоры по его имениям, 1723 г.» (№ 2493 (2701), митрополита Стефана Яворського, засновника Ніжинського Благовіщенського монастиря до гетьмана І. Скоропадського від 24 грудня 1716 р., в якому він просить передати його маєток Рудьковку І. Забілі (№ 146а (165).

Прагнення монастирської адміністрації узаконити свої земельні володіння простежується у багатьох документах – «прошеннях» архімандрита Єлецького монастиря Тимофія до гетьмана Д. Апостола про підтвердження попередніх універсалів 1723 р. (№ 1566 (1745)³⁷, ігумені Чернігівського П'ятницького монастиря Фотинії до гетьмана Д. Апостола про надання підтверджувального універсалу на маєтності 1729 р. (№ 1594 (1773)³⁸ та ін. У 1729 р. архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря Тимофій знову звернувся з «прошением» до гетьмана Д. Апостола про підтвердження прав на перевіз по Десні (№ 1567 (1746). М. А. Маркевич критично ставився до намагання монастирів устародавнити надання їм володінь. Так, щодо заяви архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Тимофія, що с. Андріївку, перевіз на Десні та інші маєтності монастирю надав ще князь Святослав Ярославич, дослідник зазначив: «Тимофій дещо далеко відносить володіння Андріївкою, не знаю, чи повірив йому Апостол, але я не такий довірливий і бажав би бачити акти, на яких ґрунтується це право, що почалося до татар»³⁹.

«Прошение» ігумена Густинського Гавриїла 1735 р. (№ 1583 (1762) дозволяє скласти уявлення про монастирське господарство у XVIII ст. Про розвиток монастирського винокуріння та шинкарства свідчать «прошення» архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Ніла до П. Полуботка 1723 р. (№ 1552 (1731)⁴⁰ та архімандрита того ж таки монастиря Тимофія до кн. О. Шаховського 1739 р. (№ 1569 (1748)⁴¹ та ін.

Намагання монастирів збільшити свої маєтності за рахунок козацьких земель відображено у цікавому документі – «челобитной» ігумені Чернігівського П'ятницького монастиря Фотинії до гетьмана Д. Апостола, в якій ідеться про селянина Звонченка, «отыскивавшем козацкого звания, тогда как, с давних лет и дед и отец его мужикували в монастырской деревне Березовке» 1729 р. (№ 1595 (1774). Козаки Іванпільської сотні скаржилися гетьманові Д. Апостолу на монахів Новгород-Сіверського монастиря, які «напали ночью, иных повязавши казаков били без пощады, отправили в монастыр Новгородский в турму, а быдло, кони, твар рогатый, овцы... до монастыра своего

отобралы» 1730 р. (№ 216). Становить інтерес «прошение» архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря Германа Кононовича до гетьмана Д. Апостола про заборону дружині генерального обозного Я. Лизогуба купівлі ґрунту козака Романа Гаврилеченка в Грабовській пущі, що частково належав монастирю 1733 р. (№ 189 (237)).

Як свідчать зібрані М. А. Маркевичем документи, монастирські селяни часом чинили спротив представникам духовенства. Так, архімандрит Новгород-Сіверського Спаського монастиря Ніл неодноразово звертався до гетьмана Д. Апостола з проханням про допомогу. За його словами, Ямпольський сотник Михайло Оболонський підбурював селян та «грозно приказывал бити до смерти хто бы в село явился из монастыря, не токмо из менших, но и намисника де и архимандрита бийте заровно» 1730 р. (№ 194 (242)).

Значний інтерес становлять документи про «подвиги» Чернігівського та Новгород-Сіверського архієпископа Іродіона Жураковського. Його знуцання з місцевого населення відображені у «Жалобе войскового канцеляриста Лисаневича к гетману Д. Апостолу на архиепископа Иродиона, 1728 г.» (№ 850 (956)), «Отзыве гетмана Д. Апостола к Иродиону, чтоб он прекратил разбойничать, 1728 г.» (№ 851 (957)), «Реестре вещей захваченных разбойнически Иродионом в доме Полуботков, 1734 г.» (№ 854 (960)), «Своде жалоб гетману Д. Апостолу на Иродиона (за отнятие ґрунтов, имущества, за побию и пр. – всего 14 жалоб» (№ 855 (961)), «О высылке бывшего епископа Черниговского Иродиона в Киево-Межигорский монастырь, 1734 г.» (№ 860 (966)) та ін.⁴²

У складі Маркевичівського архіву також зберігаються матеріали про розкольників, які у другій половині XVII – XVIII ст. заснували на території Стародубського та Чернігівського полків чимало слобод: «Воронок, Деменку, Злынку, Зыбкую, Еленку, Климово, Лужки, Митковку, Млинку, Осокино, Радуль, Чуровичи, Шеломы» та ін. У листі ієромонаха Йосифа Решилова до чернігівського полковника П. Полуботка 1723 р. зазначалося, що «раскольники не так держаться за своё зловерие раскольническое, яко за интерес» (№ 245 (294))⁴³. Стародубський полковник та старшина неодноразово скаржилися царю та гетьманові на розкольників (№ 236 (285) – 245 (295)).

Особливе значення мають представлені в колекції М. А. Маркевича описово-статистичні джерела з історії Київського, Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків, що висвітлюють соціальний склад населення, становище козацької старшини, козаків, посполитих.

Так, рукописна книга під назвою «Подписка владельцев подлинных маетностями по Черниговскому полку с 1724 по 1725 г.» (№ 1158 (1267))⁴⁴ містить прізвища 77 власників маетностей і назви населених пунктів. Наприкінці рукопису (ймовірно, М. А. Маркевичем) зазначено, що «1. Эта книга может служить для Истории Монастырей. 2. Для сведений о количестве универсалов и грамот, которые можно в копиях отыскать в книге о Маетностях. 3. Для фамилий, которые могут указать на своих предков». «Опись полковничьих маетностей полка Стародубского, 1722 г.» (№ 3072 (3329))⁴⁵ та «Подписка владельцев подлинных маетностями полка Стародубского, 1724 г.» (№ 1176 (1285))⁴⁶ подають відомості про земельні володіння полковників. «Сведения о маетностях по Нежинскому полку, 1724 г.» (№ 5754) містять перелік земельних володінь козацької старшини.

Цінний матеріал для вивчення соціально-економічного становища регіону наведено у «ведомостях» про ціни на основні продукти на торгах та ярмарках Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку у 1724 р. (№ 1701 (1884))⁴⁷, Чернігівського полку у 1725 р. (№ 1702 (1885)), 1703 (1886)⁴⁸, прибутки Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків у 1728 р. (№ 1728 (1911)), № 1722 (1905), № 1725 (1908)⁴⁹.

Виявлені у складі Маркевичівського зібрання «ведомости» про кількість дворів у містах та селах Стародубського (№ 2056 (2244))⁵⁰, Ніжинського (№ 2061 (2249))⁵¹ та Чернігівського (№ 2062 (2250))⁵² полків у 1732 р. становлять значний інтерес у контексті вивчення демографії та соціально-економічного розвитку краю у першій половині XVIII ст.

Відомості ревізійних книг, що містили «народоисчисление по полкам, 1729 г.»

(№ 3386 (3645), табелі про кількість козаків та посполитих по полках у 1737 р. (№ 1669 (1851) характеризують становище козаків та посполитих. Звернення Стародубського, Глухівського та Ніжинського шляхетства до П. О. Румянцева у 1775 р. свідчать про поступове закріпачення селян-підданих (№ 2536 (2752), 2538 (2754), № 2540 (2756).

Опись «дегтевых майданов в Стародубовском полку, 1724 г.» (№ 2067 (2255) – 2068 (2256), «Раскладка на щот дорожной повинности по Нежинскому полку, 1730 г.» (№ 2102 (2291), «Новое положение о казаках на щот общих повинностей. И. Хрущов, кн. А. Барятинский, М. Забела, М. Туровский, 1734 г.» (№ 2978 (3222) висвітлюють податкову систему Гетьманщини.

У складі архіву М. А. Маркевича зберігається велика добірка документів про участь козаків та селян Чернігівщини у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., під час якої Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Про це свідчать, зокрема, відомості про «Количество казаков Глуховской сотни, выступивших в осенний Очаковский поход, 1737 г.» (№ 1739 (1922), «О наряде в поход Черниговского полка, 1736 г.» № 1740 (1923), відомості «Сколько из какого полка, на каких форпостах стоят казаки от неприятеля, 1736 г.» (№ 1742 (1925), «Сколько из Нежинского полка оправлено на линию провианта, 1736 г.» (№ 1782 (1965), «О количестве волов собранных в полку Стародубовском для отвозки провианта, 1737 г.» (№ 1811 (1994), донесення чернігівського полковника М. Богданова кн. О. Шаховському «Об отправке из Чернигова овса и ячменя, 1736 г.» (№ 1760 (1943), «О прикрытии форпостов казаками, 1736 г.» (№ 3159 (3416), «О состоянии казаков, 1736 г.» (№ 3160 (3417), «О прикрытии приднепровских форпостов казаками, 1736 г.» (№ 3165 (3422), табелі козаків та старшин «с наименованием сотен, 1736 г.» (№ 3166 (3423) та ін.

Стан міст і фортець регіону у XVIII ст. характеризують «Опись дворов и заведений в городе Нежине, 1739 г.» (№ 1626 (1806), донесення О. І. Румянцеву «Петра фон Генца о починке и укреплении городов Нежинского полка, 1738 г.» (№ 1627 (1807), «Черниговского полковника Измайлова о починке и укреплении местечек по Черниговскому полку, 1738 г.» (№ 1629 (1809), «Н. Забелы на щот Козельца, 1738 г.» (№ 1630 (1810), «Аф. Радищева к о починке и укреплении городов и местечек по Стародубскому полку, 1738 г.» (№ 1631 (1811) та ін.

У Маркевичівському зібранні зберігаються також джерела особового походження. Прикладом можуть слугувати вітальні листи Ф. Лизогуба (1727 р., № 59 (73) та ігумена Чернігівського Троїцького монастиря Германа Кононовича з Різдом Христовим (1728 р., № 1588 (1767) гетьману Д. Апостолу.

Таким чином, М. А. Маркевич зібрав велику колекцію документів з історії України й зокрема Чернігівщини, яка має значну наукову цінність і може бути використана на сучасному етапі розвитку історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині. Загалом, цілком виправдані, на нашу думку, є твердження В. І. Ульяновського про те, що уважний аналіз наукового доробку М. А. Маркевича з неопублікованими працями включно дає змогу поставити його поряд з М. О. Максимовичем біля витоків нового етапу розвитку української історіографії – науково-критичного дослідження проблем історії України⁵³.

1. Маркевич Н. А. Маркевичевский архив / Н. А. Маркевич // Современник. – 1859. – № 4. – С. 335.

2. Косачевская Е. М. Н. А Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – С. 21.

3. Маркевич Н. А. История Малороссии: В 5 т. / Н. А. Маркевич. – М.: В типографии Августа Семина при Императорской медико-хирургической академии, 1843–1843. – Т. 3. – 406 с.; – Т. 5. – 345 с.

4. Маркевич Н. А. Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде / Н. А. Маркевич // Географические известия. – 1848. – Вып. 3. – С. 87–89; Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич. – Черни-

гов: Печатано в Губернской типографии, 1852. – 178 с.; Маркевич Н. А Черниговские полковники / Н. А. Маркевич // Москвитянин. – 1852. – Т. III. – С. 77.

5. Маркевич Н. А. Достопримечательные урочища в Новгород-Северском уезде / Н. А. Маркевич // Географические известия. – 1848. – Вып. 3. – С. 87.

6. Маркевич Н. А Черниговские полковники / Н. А. Маркевич // Москвитянин. – 1852. – Т. III. – С. 77.

7. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 8. – С. 61–72; № 9. – С. 75–82; № 10. – С. 85–98; № 11. – С. 101–112.

8. Маслов В. И. М. А. Маркевич (До 125-річчя з дня народження) / В. И. Маслов // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 56.

9. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 44.

10. Там само. – С. 45.

11. Там само. – С. 48.

12. Там само. – С. 51.

13. Паисов Н. Ф. Документы по истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича / Н. Ф. Паисов // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1939. – С. 52–53.

14. Маслов В. И. М. А. Маркевич (До 125-річчя з дня народження) / В. И. Маслов // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – № 2. – С. 57.

15. Паисов Н. Ф. Документы по истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича / Н. Ф. Паисов // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1939. – С. 53.

16. РГБ НИОР Ф. 159. Спр. 6572. Опись коллекции документов и рукописных книг Н. Маркевича (1 – 6550) рукой неизвестного лица, 50-е гг. XIX в., 316 арк.

17. Маркевич Н. А. Маркевичевский архив / Н. А. Маркевич // Современник. – 1859. – № 4. – С. 355.

18. Щапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание / Я. Н. Щапов. – М., 1959. – С. 9.

19. Косачевская Е. М. Н. А Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – С. 23.

20. Косачевская Е. М. Н. А Маркевич. 1804 – 1860 / Е. М. Косачевская. – Л., 1987. – С. 9.

21. Паисов Н. Ф. Документы по истории Украины XVIII в. Собрание Н. А. Маркевича / Н. Ф. Паисов // Записки Отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1939. – С. 54.

22. Ф. 159. Спр. 6572. Опись коллекции документов и рукописных книг Н. Маркевича (1 – 6550) рукой неизвестного лица, 50-е гг. XIX в., 316 арк.

23. Ф. 159. Спр. 1553 (1732). Копии грамот, универсалов на маестности Глуховскому Петропавловскому монастырю, 10 арк.; Спр. 1556 (1735). Копии грамот женского Пятницкого Черниговского монастыря, 6 арк.

24. Ф. 159. Спр. 6209. Указ Петра I черниговскому полковнику Павлу Полуботку о выправке по зимнему пути 10000 казаков к крепости Святого Креста, 7 февраля 1723 г., 2 арк.; Спр. 6210. Указ Петра I черниговскому полковнику Павлу Полуботку о выправке 5000 казаков к Ладоге на канальную работу, 7 февраля 1723 г., 2 арк.

25. Ф. 159. Спр. 2996 (3240). Универсал гетьмана Д. Апостола Черниговскому полковнику М. Богданову о наступлении времени линейной работы, 1732 г., 2 арк.

26. Ф. 159. Спр. 757 (856). Универсал Черниговского полковника П. Полуботка, требование тяжущихся к слушанию решений, Чернигов, 1722 г., 1 арк.

27. Ф. 159. Спр. 6550. Универсал Стародубского полковника С. Игнатовича, 1672 г., 1 арк.

28. Ф. 159. Спр. 171 (191). Духовное завещание Рувима (епископа), 1719 г., 5 арк.

29. Ф. 159. Спр. 284 а (338). Духовное завещание Агафии Дароновны Яковой Лизогубовой, 1705 г., 2 арк.

30. Спр. 5760. Распоряжение П. Полуботка о наказании Тарасенка за завладение грунтом и мельницами, 6 сентября 1723 г., 2 арк.
31. Ф. 159. Спр. 2613 (2832). Слабий, Гречка Атаман и Войт Воронежские к гр. Румянцеву. Потребно ведать: умерший Черниговский полковник Полуботок на одной или на двух жёнах был женат? 20 мая 1739 г., 2 арк.
32. Ф. 159. Спр. 2614 (2833). Мокриевич и Медушевский к гр. Румянцеву. Вторая справка о жёнах П. Полуботка, 1739 г., 2 арк.
33. Ф. 159. Спр. 13 (13). Письмо Черниговского полковника П. Полуботка гетьману И. Скоропадскому из Чернигова, 23 февраля 1709 г., 2 арк.; Спр. 2432 (2637). Письмо П. Полуботка гетьману И. Скоропадскому, в котором содержится жалоба Я. Лизогуба на отягощение постоем, 1714 г., 2 арк.
34. Ф. 159. Спр. 741 (839). Письмо гр. фон Вейсбаха П. Полуботку о несправедливом размещении военных постояльцев, 1722 г., 1 арк.; Спр. 742 (840). Ответ П. Полуботка гр. фон Вейсбаху, 1722 г., 1 арк.
35. Ф. 159. Спр. 14 (14). Письмо П. Полуботка к гетману И. Скоропадскому о продаже имени Ялинского (для выплаты его долгов), Чернигов, 1709 г., 2 арк.
36. Ф. 159. Спр. 16 (16). Черновой подлинник письма П. Полуботка к гр. Владиславу Рагузинскому о подтверждении приказа прекратить незаконные поступки, Глухов, 1723 г., 1 арк.
37. Ф. 159. Спр. 1566 (1745). Прошение архимандрита Елецкого Тимофея гетману Д. Апостолу об утверждении прежних универсалов, 1732 г., 1 арк.
38. Ф. 159. Спр. 1594 (1773). Прошение Фотинии, игуменьи Черниговского женского Пятницкого монастыря, гетману Д. Апостолу о даче подтвердительного универсала на маестности, Чернигов, 1729 г., 1 арк.
39. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 57.
40. Ф. 159. Спр. 1552 (1731). Прошение архимандрита Елецкого Черниговского Нила П. Полуботку о праве винокурения и шинкования, 1723 г., 1 арк.
41. Ф. 159. Спр. 1569 (1748). Прошение архимандрита Елецкого Тимофея кн. А. Шаховскому о противозаконном шинковании, 1739 г., 1 арк.
42. Ф. 159. Спр. 850 (956). Жалоба войскового канцеляриста Лисаневича гетману Д. Апостолу на архиепископа Иродиона, 1728 г., 1 арк.; Спр. 851 (957). Отзыв гетмана Д. Апостола к Иродиону, чтоб он прекратил разбойничать, 1728 г., 1 арк.; Спр. 854 (960). Реестр вещей, захваченных разбойнически Иродионом в доме Полуботков, 1734 г., 2 арк.; Спр. 855 (961). Свод жалоб гетману Д. Апостолу на Иродиона (за отнятие грунтов, имущества, за побои и пр. – всего 14 жалоб), 15 арк.; Спр. 860 (966). Кн. А. Шаховский в Генеральную канцелярию извещает об указе Православного Синода о высылке бывшего епископа Черниговского Иродиона в Киево-Межигорский монастырь, 1734 г., 2 арк.
43. Ф. 159. Спр. 245 (295). Письмо иеромонаха Иосифа Решилова к гетману Павлу Полуботку о раскольниках стародубских, 1723 г., 1 арк.
44. Ф. 159. Спр. 1158 (1267). Подписка владельцев подлинных маестностей по Черниговскому полку с 1724 по 1725 г., 15 арк.
45. Спр. 3072 (3329). Опись полковничьих маестностей полка Стародубского, 1722 г., 27 арк.
46. Ф. 159. Спр. 1176 (1285). Подписка владельцев подлинных маестностей полка Стародубского, 1724 г., 15 арк.
47. Ф. 159. Спр. 1701 (1884). О ценах на жизненные продукты на торгах и на ярмарках из полка Стародубского, сотни Новгородской, 1724 г., 10 арк.
48. Ф. 159. Спр. 1702 (1885). О ценах на жизненные продукты на торгах и на ярмарках по Черниговскому полку, 1725 г., 1 арк.; Спр. 1703 (1886). О ценах на жизненные продукты на торгах и на ярмарках по Черниговскому полку, 1725 г., 18 арк.
49. Ф. 159. Спр. 1722 (1905). Ведомость, сколько получено дохода казной от Черниговского полка, 1728 г., 5 арк.; Спр. 1725 (1908). Ведомость, сколько получено дохода

казной от Нежинского полка, 1728 г., 5 арк.; Спр. 1728 (1911). Ведомость, сколько получено дохода от Стародубского полка, 1728 г., 2 арк.

50. Ф. 159. Спр. 2056 (2244). Ведомость о количестве дворов в городах и сёлах по Стародубовскому полку, 1732 г., 4 арк.

51. Ф. 159. Спр. 2061 (2249). Ведомость о количестве дворов в городах и сёлах по Нежинскому полку, 1732 г., 15 арк.

52. Спр. 2062 (2250). Ведомость о количестве дворов в городах и сёлах по Черниговскому полку, 1732 г., 15 арк.

53. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // Рукописна та книжкова спадщина України. – 1994. – Вип. 2. – С. 59.

В статье на основе актуализированного комплекса письменных источников, значительная часть которых впервые введена в научный оборот, проанализировано наследие одного из ведущих черниговских краеведов первой половины XIX в. Николая Маркевича.

Ключевые слова: развитие исторического краеведения, Черниговщина, документальная коллекция Н. Маркевича.

The article is based on a wide range of sources, much of which was first introduced to the scientific community. Heritage of Nikolai Markevich, who was one of the leading Chernihiv ethnographers in first half of the nineteenth century had analyzed.

